

# Agata Piasecka

---

## Dusza w kulturze i języku

---

Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica Rossica 4, 119-134

---

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

*Agata Piasecka\**

## DUSZA W KULTURZE I JĘZYKU

Nazywanie różnorodnych zjawisk i oznaczanie wielu aspektów ludzkiego życia za pomocą słowa *душа* świadczy o roli tego pojęcia w świadomości Rosjanina. Przeanalizowane i porównane rosyjskojęzyczne opracowania leksykograficzne (Тихонов 2001, Апресян i in. 1997, Горбачевич 1993, Кузнецов 2003, Ушаков 1935, Бархударов i in. 1954) notują kilkanaście znaczeń leksemu:

1. внутренний мир человека, его чувства, переживания, настроения;
2. в идеалистической философии – особая нематериальная субстанция, независимая от тела; по религиозным представлениям – нематериальное бессмертное начало в человеке, составляющее сущность его жизни и связывающее его с Богом;
3. совокупность характерных свойств, черт, присущих определенному лицу;
4. внутреннее состояние, моральная сила человека, коллектива;
5. главное лицо в чем-л.; организатор, вдохновитель;
6. о человеке, являющемся всеобщим любимцем;
7. чувство, отзывчивость;
8. главное в каком-л. деле, сущность, основа чего-л.;
9. человек;
10. в России до реформы 1861 г. крепостной крестьянин;
11. ласково-фамильярное обращение к кому-л.;
12. часть тела человека – впадина под ребрами в центре груди.

Zaprezentowane znaczenia wskazują, iż rozumienie słowa *душа* w języku rosyjskim napętnia się „brzmieniem” mającym u swej podstawy rozważania natury teologicznej, psychologicznej, etycznej, filozoficznej oraz wyraża potoczną wiedzę obiegową ludzi, ich wierzenia i przesady. Dokumentują ten fakt ustabilizowane jednostki językowe. W ich świetle *душа* jawi się jako specyficzny organ związany z moralnością, emocjami oraz wolą człowieka. Ma on pewne odniesienie do procesów myślowych, zachodzących w psychice ludzi oraz posiadanej przez nich wiedzy.

---

\* Uniwersytet Łódzki.

В глубине, в самой глубине души он знал, что поступил [...] скверно, подло, жестоко (Л. Толстой, *Воскресение*) (Яранцев 1997: 371); Сначала она удивлялась: пропал, а пишут, что нет [...] Когда ее спрашивали, отвечала: „Не знаю...” В глубине души она верила, что Вася жив (И. Эренбург, *Буря*) (Войнова і in. 1978: 108); У него было свое особое [...] отношение к могиле Неизвестного солдата. Где-то в глубине души ему казалось, что в этой могиле похоронен один из его четырех сыновей (К. Симонов, *Книга посетителей*) (Войнова і in. 1978: 108); Деносов говорил пренебрежительно о всем этом деле: но [...] в душе (скрывая от других) боялся суда и мучился этим делом (Л. Толстой, *Война и мир*) (Войнова і in. 1978: 151); Дежурный подскочил с рапортом. – Вольно, вольно, – поспешно ответил Черняков, хотя в душе и был доволен, что люди знают службу (В. Клипель, *Медвежий вал*) (Войнова і in. 1978: 151).

W radzieckich przedszkolach nauczano dzieci wierszyka:

[...] но наука доказала,  
что души не существует.  
(Wierzbicka 1999: 528)

Ideologia materialistyczna negowała więc istnienie *души*. Jednakże nawet jeśli ateista odrzuci koncepcję dualistycznej natury ludzkiej, faktem jest, że w rzeczywistości językowej *душа* stanowi byt realny i odznaczający się konkretnymi cechami. Jedną z najbardziej reprezentatywnych osobliwości jest, w moim odczuciu, jej dynamizm, swoista zdolność *души* do poruszania się, zmiany położenia w przestrzeni. Temu właśnie zagadnieniu pragnę poświęcić swoją pracę. Wykorzystany przeze mnie materiał językowy obejmuje rosyjskie frazeologizmy i paremie.

## 1. DUSZA W KULTURZE

Próba określenia istoty *души* ma podłoże kulturowe i łączy się z szeregiem różnorodnych wierzeń sięgających czasów starożytnych. Pojęcie *души* posiada znaczenie nie tylko chrześcijańskie i nie można przypisywać mu wyłącznie biblijnego rodowodu. „Grecy wierzyli – jak podaje Jan Parandowski – że dusza siedzi w ciele w postaci małej laleczki, widocznej przez źrenicę oka [...]. W sztuce wyobrażano ją nieraz jako drobną uskrzydloną istotkę. Te nieuchwytnie jestestwa mogły darzyć błogosławieństwem lub wyrządzać szkodę. Dusza staje się na tamtym świecie istotą wieszczą i, jawiąc się we śnie, zsyła marzenia ostrzegawcze. Czasami jednak niewidzialnym dotknięciem sprowadza nagłą chorobę, odbiera rozum lub życie” (Parandowski 1987: 12).

Homer z kolei napisał w *Iliadzie* o *душы*: „Lecz takim jest człek każdy, gdy życia dokona, kiedy ciała i kości z sobą nic nie sprzęga; Wszystko strawi płomieni niszcząca potęga, Odkąd z białymi kośćmi życie się rozbrata, A dusza (psyche) jak sen lekka w otchłanie ulata” (Gadacz i in. 2001: 314).

Demokryt pojmował duszę jako ogień albo pewien rodzaj ciepłoty, Diogenes – jako powietrze, dla Heraklita była ona gorącą parą, dla Hippona – wodą, a Kiritas utożsamiał ją z krwią<sup>1</sup>.

Filozoficzno-religijna refleksja nad *duszą* rozwinęła się w myśli orfickiej, a następnie pitagorejskiej. Według orfików, *dusza* była zamknięta w ciele jak w więzieniu i oddalona w ten sposób od boga. Znajdowała się niczym na wygnaniu. Człowiek powinien był dążyć do uwolnienia się z więzów cielesnych. Śmierć jednakże niekoniecznie oznaczała ostateczną wolność, gdyż niedostatecznie oczyszczona *dusza* musiała znów wejść w ciało i kontynuować narzuconą jej konieczność podjęcia kolejnych wcieleń. Uniknięcie cyklu reinkarnacji możliwe było dzięki ascezie i wtajemniczeniu.

Pitagorejczycy wierzyli, iż *dusza* jest nieśmiertelna, istnieje zarówno przed ciałem, jak i po oddzieleniu się od niego. Pobyt w śmiertelnej i zniszczalnej powłoce cielesnej to dla boskiej i wiecznej *duszy* kara. Podstawowym jej zadaniem było zatem uwolnienie się od związków z ciałem i dojście dzięki kolejnym wcieleniom do zbawienia. Pitagoras twierdził, iż *dusze* poddane są pewnej cyrkulacji, która obejmuje również świat zwierząt. Między narodzinami fruwały one w powietrzu, aby w momencie poczęcia wejść w nowe ciało. „Kiedy śmierć oddzieli duszę od ciała, musi ona przebywać jakiś czas w Hadesie dla oczyszczenia się, a potem wraca na świat. Niewidzialne dusze unoszą się wokół istot żywych; w drobinach pyłu poruszających się w promieniach słońca widzieli pitagorejczycy unoszące się dusze. Powietrze jest wypełnione duszami” (Tresmontant 1973: 17).

Zgoła inne pojmowanie istoty *duszy* charakteryzuje filozofię Epikura z Samos. Zgodnie z jego nauką, *dusza* jest złożona z delikatnych cząstek – atomów rozmieszczonych w całym ciele człowieka, w jego narządach i krwi. Odpowiada m.in. za myśli, uczucia, wolę, wrażenia zmysłowe ludzi. Po śmierci *dusza* „rozprasza się jak dym w wysokich partiach powietrza” (Tresmontant 1973: 62).

Sokrates utożsamiał *duszę* z istotą człowieka. Było to swoiste nowum, bowiem do tej pory nikt nie dał jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czym jest człowiek. Nikt nie rozumiał również *duszy* w taki sposób, jak ateński filozof. „Dla Homera dusza była duchem w znaczeniu «zjawą», która opuszczała człowieka w chwili śmierci, by jako próżny i pozbawiony świadomości cień błąkać się bez celu po Hadesie. Dla orfików natomiast dusza była demonem, który w człowieku odbywał pokutę za popełnioną winę i tym bardziej odrywał się od świadomego ja, tym bardziej był aktywny, im bardziej słabła i zanikała ludzka świadomość, a więc podczas snu, omdlenia i w chwili śmierci. Dla filozofów przyrody dusza była zasadą lub cząstką zasady, a więc wodą, powietrzem, ogniem. [...] Dla Sokratesa natomiast dusza jest naszą myślącą i działającą

---

<sup>1</sup> Wyobrażenia te pozostawiły trwałe ślady w języku w postaci takich jednostek frazeologicznych, jak *воспарять душой*, *душа горит*, *накитало в душе*, *растопить душу*.

ca świadomością, jest naszym rozumem i siedliskiem naszej aktywności myślenia i działania etycznego [...], jest świadomym ja, jest intelektualną i moralną osobowością” (Reale 2000: 316–317).

Platon uważał *duszę* za wieczną, niematerialną, samoistnie bytującą i niezmienną substancję. Jej niezmienność wyrażała się, według niego, w prostocie i niezłożoności. „A że doskonała jest i skrzydlata, więc po niebie lata i całym światem włada [...]. A jeśli pióra traci, spada, aż coś stałego napotka, uchwyci i zamieszka tam, ciało ziemskie na siebie wzięwszy [...] nazwę otrzymuje wszelkiej istoty żywej. Taki kompleks duszy i ciała nazywa się śmiertelnikiem...” (Tresmontant 1973: 26). *Dusza*, według Platona, wnosi do ciała życie i podtrzymuje je, jest nieśmiertelna, niezniszczalna, wieczna i niezależna od ciała. Przebywanie w nim stanowi dla *duszy* karę za przewinienia, z których musi się oczyścić. Możliwe staje się to dzięki metempsychozie. Platon twierdził, iż *dusza* składa się z rozumu mającego swoją siedzibę w głowie (charakterystyczne jest dla niego dążenie do poznania właściwego wyłącznie człowiekowi), części pożądlivej umieszczonej w wątrobie oraz bojowej – siedliska afektów i popędów, która zlokalizowana jest w sercu.

Arystoteles stał na stanowisku, iż ciało i *dusza* tworzą nierozzerwalną jedność, przy czym ciało dopiero dzięki *duszy* staje się rzeczywiste: „Dusza musi być substancją rozumianą jako forma ciała naturalnego posiadającego w możliwości życie. Ale substancja ta jest aktem; konsekwentnie dusza jest aktem takiego właśnie ciała” (Arystoteles 1988: 74). W wyniku analizy bytów ożywionych oraz charakterystycznych dla nich funkcji Arystoteles stwierdził, iż *dusza*, będąca zasadą życia, musi regulować zjawiskami życiowymi, dzięki którym człowiek funkcjonuje i jest aktywną istotą. Skoro podstawowe zjawiska życiowe mają charakter wegetatywny (rodzenie, odżywianie się, wzrost), zmysłowo-motoryczny (postrzeganie, ruch) oraz rozumny, wyróżniamy również *duszę* wegetatywną, zmysłową i intelektualną. Rośliny posiadają jedynie *duszę* wegetatywną, zwierzęta – wegetatywną i zmysłową, ludzie natomiast mają wszystkie trzy jej rodzaje.

Według przedstawicieli szkoły stoickiej, materialna *dusza* jest ciepłym tchnieniem, karmi się krwią oraz przenika cały organizm. Po śmierci oddziela się od ciała i żyje jeszcze przez jakiś czas, aby ostatecznie rozproszyć się we wszechbycie.

Filozoficzno-religijna refleksja nad *duszą* zrodziła się wiele stuleci przed narodzinami Chrystusa. Nad jej istotą zastanawiali się orficy, Demokryt, Pitagoras, Platon, Plotyn, epikurejczycy i stoicy, Arystoteles. W tradycji hebrajskiej *dusza* ludzka nie ma preegzystencji wobec ciała, jest stworzona i przechowywana u Boga, aby czterdziestego dnia po poczęciu wstąpić w ciało. Biblia podaje m.in. dwa słowa określające *duszę*. Pierwsze z nich – nefesz – w Starym Testamencie oznacza zasadę życia znajdującą się we krwi. Nefesz pełni te funkcje, które zgodnie z grecką antropologią dualistyczną przypisuje się ciału:

„Bo nasycił duszę głodną”; „[...] A będziesz chciał jeść mięsa, którego pragnie dusza twoja”; „I napoję duszę kapłanów tłustością”; „[...] Bo głos trąby słyszała dusza moja” (Tresmontant 1973: 69). Drugie słowo – ruach – na język grecki tłumaczone jako *pneuma* oznacza ducha rozumianego jako dar Boga. „Pneuma, duch, jest w nas tym czynnikiem, dzięki któremu jesteśmy zdolni przyjąć samego Ducha Bożego, usłyszeć, co mówi On do nas, co nam komunikuje. W języku Biblii dzięki duchowi możemy nawiązać kontakt z Bogiem, Stwórcą świata i naszych dusz” (Tresmontant 1973: 71).

Różne są także stanowiska dotyczące egzystencji *duszy* i momentu łączenia jej z ciałem. Według niektórych teologii stwarza ją Bóg i łączy z ciałem w momencie poczęcia, według innych *dusze* zostały stworzone na początku świata i czekają na wcielenie. W odpowiedzi na pytanie, kiedy ciało zostaje obdarzone *duszą* „myśliciele religijni twierdzą, że dokonuje się to za sprawą Boga; wedle św. Augustyna płód zostaje uduchowiony w czterdziestym szóstym dniu swego istnienia [...]; św. Tomasz twierdził, że dusze dziewczęce zostają umieszczone w ciałach w dziewięćdziesiątym dniu istnienia, podczas gdy dusze chłopców – w czterdziestym” (Vardy i in. 1995: 147).

Z istnieniem pierwiastka niematerialnego wiąże się nieodłącznie problem życia pozagrobowego. W miarę wzrostu napięć klasowych, pojawiania się problemów na tle społecznym doszło do głosu przeświadczenie o istnieniu *dusz* dobrych, sprawiedliwych, czyli moralnie czystych ludzi, oraz *dusz* złych, grzeszników. Idea pocieszenia umęczonych na ziemi ludzi perspektywą życia wiecznego w raju (symbolu wiecznego szczęścia) i kara dla grzeszników w postaci męczarni w piekle doprowadziła w efekcie do wyraźnego przeciwstawienia duszy ciału i tym samym zajęcia przez ideę duszy centralnego miejsca w światowych religiach (w tym i w chrześcijaństwie), pojawienia się dogmatu o marności, grzeszności ciała i uczynienia zbawienia głównym celem ludzkiej egzystencji. Według judaizmu, chrześcijaństwa czy islamu ponowne złączenie *duszy* z ciałem nastąpi na końcu świata.

Warto wspomnieć także, iż w wielu tradycjach lot ludzkiej *duszy* ze świata żywych do krainy umarłych symbolizują ptaki. Plemiona indiańskie z Ameryki Południowej wierzą, że *dusza* po śmierci przyjmuje postać sowy albo kolibra. Poza ptakami również zwierzęta pełniły rolę „środków lokomocji”, jakimi posługiwały się *dusze* w swoich podróżach w zaświaty. Wśród Jakutów z Syberii znana jest historia o człowieku, którego ciało po śmierci kruki zniosły do krainy, gdzie słońce i księżyc świecą jednocześnie. Ptaki złożyły je na wierzchołku ogromnego modrzewia. W gnieździe tym człowiek karmiony mlekiem skrzydlatych reniferów miał oczekiwać na ponowne narodziny i powrót na ziemię w charakterze potężnego szamana. Szaman syberyjskich Czukczów udawał się do świata duchów na grzbiecie renifera, natomiast kapłan kanadyjskich Eskimosów, przygotowując się do lotu w zaświaty, przemienił się w niedźwiedzia polarnego (Saunders 1996: 50–51) D. K. Zelenin w *Восточно-*

*славянской этнографии* (Зеленин 1991) pisze o jednej z najstarszych wśród Słowian Wschodnich tradycji rozsypania na grobach, a niekiedy także na skrzyżowaniach dróg, ziarna dla ptaków. Rytuał ten łączy się z rozpowszechnionym wyobrażeniem *duszy* właśnie jako ptaka.

Związek zwierząt z problemem *duszy* człowieka jest znamieny dla wielu kultur. „W tradycji chrześcijańskiej motyl wyłaniający się z poczwarki symbolizował duszę opuszczającą ciało po śmierci. Australijscy Aborygeni widzieli w motylach powracające duchy zmarłych, którzy przedtem przybrali postać gąsienic, aby dostąpić życia pozagrobowego” (Saunders 1996: 128). Pszczoły przez wiele ludów bliskowschodnich i azjatyckich postrzegane były jako *dusze* zmarłych. W chrześcijaństwie symbolizowały one zmartwychwstałe *dusze* (Saunders 1996: 126). Nabatejscy Arabowie wierzyli z kolei w ścisły związek człowieka z delfinem. Zwierzęta te miały towarzyszyć *dusze* zmarłych w podróży do świata podziemnego. Wiele plemion indiańskich widzi w delfinie pośrednika między naszym światem a światem duchów. Wspomnieć warto także o symbolice psa. „W starożytności, kiedy człowiek codziennie spotykał się ze śmiercią, w psach widziano przewodników i towarzyszy nie tylko w życiu, ale także w świecie duchów – być może ze względu na ich zdolności wyczuwania i słyszenia rzeczy, które pozostają poza zasięgiem ludzkich zmysłów. [...] Majowie składali psy do grobu razem z ich właścicielami, aby prowadziły ich przez wody świata podziemnego. Podobne wierzenia dotyczące szczególnej roli psów – towarzyszy *dusze* – wyjaśniają starożytny zwyczaj parsów, przyprowadzających psa do łóżka umierającego, tak, aby ten mógł patrzeć w psie oczy. Środkowoazjatycka tradycja rzucania ciał zmarłych psom na pożarcie, aby przyspieszyć w ten sposób przejście *duszy* do innego świata, budziła w wielu ludziach wstręt i wpłynęła zapewne na powtarzaną w świecie semickim i muzułmańskim opinię o psie jako zwierzęciu nieczystym” (Saunders 1996: 74). Zwyczaj ten niewątpliwie można odczytywać jako bezczeszczenie zwłok. Negatywne konotacje związane z psem utrwaliły się we frazeologii rosyjskiej w postaci jednostki *собачья душа* ‘o złym, nieokrzesanym, szorstkim człowieku’. Warto także zaznaczyć, iż łacińskie słowo *canis* ‘pies’ etymologicznie jest związane z rzeczownikiem *kanalia*.

Zgodnie z wierzeniami Słowian Wschodnich, *dusza* zajmuje miejsce w głowie albo w zagłębieniu pod szyją między kośćmi obojczykowymi, w piersi, w brzuchu albo sercu. Opuszczając ciało przyjmuje postać motylka, wiaterku, muchy, ptaka. Odżywia się parą z jedzenia<sup>2</sup>. Może odwiedzać żywych i powracać do miejsc, z którymi zmarły był związany. W przypadku śmierci dziecka o opiekę nad nim prosi się dorosłych, którzy zmarli przed nim.

---

<sup>2</sup> D. K. Zelenin pisze: „[...] Украинцы разламывают надвое свежий хлеб и кладут его на окно, чтобы горячий пар дошел до покойника [...]. Обед после похорон называют *горячий обед* [...], потому что к нему всегда подается горячий хлеб, который не режут ножом, а ломают на куски руками, чтобы поднимался пар” (Зеленин 1991: 356).

Należy także wspomnieć o wyobrażeniu *duszy* jako dymu. Jest ono związane z rozpowszechnionym wśród wielu narodów słowiańskich zwyczajem spalania ciała osoby zmarłej. „Делалось это для того, чтобы душа легко и сразу покинула тело и улетела в рай”. Stąd też jednostka *душа улетела в иной мир* (Маслова 2001: 142). *Dusze* pod postacią ptaka czy muchy mogą jednak przylatywać z „tamtego świata”. Dlatego też Białorusini na święto *Дзяды* przygotowują się do ich powitania myjąc domy i przyrządzając specjalne obrzędowe potrawy.

## 2. DUSZA W JĘZYKU

Dynamizm *duszy* akcentują nie tylko przedstawione wierzenia, ale także np. rosyjskojęzyczne teksty folklorystyczne. W nich to *душа* oznacza część człowieka, niewidoczny, bezcielesny, choć substancjonalny pierwiastek, będący nosicielem życia: „Белое тело – ризе S. J. Nikitina – являясь оболочкой души, оживляется только душой и проникается грехом или праведностью от души же” (Никитина 1999: 32). Często utożsamiana jest z istotą człowieka, jego osobowością, natomiast czyny osoby bywają opisywane jako czyny *души*: „Душа грешная «богу не каялася, по улицам много хаживала, по подоконью много слушивала, среды и пятницы душа не пащивалась, по свадьбам много хаживала, свадьбы зверьями оборачивала»” (Никитина 1999: 33). Odpowiadając niejako za życie wewnętrzne człowieka, „она должна плакать о грехах своих, сокрушаться, каяться, иметь память смертную, т. е. помнить о смертном часе и к нему готовиться” (Никитина 1999: 34). Miejscem lokalizacji *души* bywa *сердце*: „В злобном сердце душа стонет”<sup>3</sup> (Никитина 1999: 34). Za życia człowieka *душа* znajduje się wewnątrz ludzkiego ciała. Wraz ze śmiercią

Душа с телом расстается, как птенец со гнездом,  
Отлетает, улетает в незнакомый мир (Никитина 1993: 126).

Zarówno przed, jak i po śmierci może ona oznaczać osobę. „Душа как невидимая часть человека имеет своим локусом тело, а для души как воплощения человеческой личности локусом является вольный свет – [...] на вольном свету душа делает свободный выбор между добром и злом, спасением и вечной мукой” (Никитина 1999: 34). Opuściwszy ciało ludzkie zachowuje się jak człowiek: *плачется, отбивается, ужасается, боится, огрызается*. „В стихе о двух Лазарях души вынимают – у бедного через *сахарны уста* [...], у богатого – бесчестно – через *ребра копьем*. Вынутую

<sup>3</sup> W wąskich kontekstach *сердце* i *душа* przedstawiają sobą synonimy. Mogą one *тосковать, тужить, нести в себе любовь*.



душу кладут на пелены, ангелы берут ее – в зависимости от степени греховности – под правое или под левое крыло и во многих стихах ее несут к лестнице, где она идет по ступенькам” (Никитина 1993: 33).

Etymologia (Цыганенко 1989: 129) słowa *душа* wskazuje na jej związek z wiatrem, oddechem, to z kolei akcentuje dynamizm pierwiastka niematerialnego. Analizowany współczesny rosyjski leksem rozwinął się z prasłowiańskiego słowa *duxja* w rezultacie zmiany przed *j* ‘x’ w ‘ш’. Za pierwsze źródło tej jednostki należy uważać indoeuropejskie słowo *dhousia* ‘dech, oddech’. W łacinie *anima* oznacza jednocześnie ‘powietrze, oddech’ i ‘duszę’; w języku greckim *psyho* znaczy ‘wydycham’, a *psyhe* to ‘dusza’; w języku bułgarskim *душа* to ‘dusza’, a spotykane w dialektach *душе* – ‘powietrze’. Na gruncie rosyjskim słowo *душа* łączy się z leksemem *дух*. Prasłowiańskie *духъ* ‘powietrze’ rozwinęło się z indoeuropejskiego *dheus/dhous* ‘wiał’. Słowo rosyjskie *дух* współcześnie może oznaczać ‘общее внутреннее содержание и направление, основной характер чего-либо’, ‘внутренний облик, характер, состояние человека, коллектива со стороны силы, стойкости’<sup>4</sup>. W zaprezentowanych znaczeniach zachowało się, z jednej strony, pierwotne wyobrażenie wiatru jako swoistego, pochodzącego z zewnątrz i wprawiającego w ruch „powiewu”, z drugiej natomiast ujawniają się nawiązania religijne: wiara w sprawczą, ożywiająca i przenikającą świat siłę działania i mocy Ducha Świętego. Zgodnie z chrześcijańską koncepcją ludzkiego istnienia dusza, będąca oznaką życia, nie stanowi jego źródła. Przedstawia ona sobą „emanację ducha”. Jak podaje Księga Rodzaju, „Pan Bóg ulepił człowieka z prochu ziemi i tchnął w jego nozdrza tchnienie życia” (Księga Rodzaju 2). W ten sposób Stwórca uczynił z człowieka żyjącą duszę<sup>5</sup>. Tak więc „dusza to duch zamknięty w człowieku” (Grzegorzyczkowa 1999: 337). Leksem *душа* rozwija znaczenie ‘жизнь, существование’. Podobnie jak *дух*, można ją w związku z tym uznać za swoisty czynnik ożywiający (*одушевленный* ‘ożywiony’, tj. posiadający *душу*), pobudzający do działania, za pośrednictwem którego coś dokonuje się.

<sup>4</sup> O wyobrażeniach związanych ze słowem *дух* w świetle danych języka rosyjskiego pisała J. W. Uryson w artykule *Дух и душа: к реконструкции архаичных представлений о человеке* (Uryson 1999: 11–25). Podobne problemy rozważał J. W. Jakowienko w artykule *Сердце, душа, дух в английской и немецкой языковых картинах мира (опыт реконструкции концептов)* (Яковенко 1999) oraz Tań Aoszuan w pracy *Китайский концепт души или история о забытой душе* (Тань Аошун 1999: 295–302). Warto wspomnieć także pracę A. Д. Шмелева *Русская языковая модель мира* (Шмелев 2002: 21–25). O konceptualizacji *духа* w języku rosyjskim traktuje fragment artykułu słownikowego w *Новом объяснительном словаре синонимов русского языка* pod red. J. D. Апресяна (Апресян 2004: 88).

<sup>5</sup> A. Pajdzińska w pracy *Metafora pojęciowa w badaniach diachronicznych* (Pajdzińska 1999) omawia grupę wyrażen metaforycznych, mających związek z oddychaniem. Zaznacza, iż w języku polskim wyrazy *dech*, *дух* i *дusza* są sobie bardzo bliskie etymologicznie, natomiast powtarzająca się w wielu kontekstach wymiana *дух* – *дusza* nie jest przypadkowa i motywowana religijną koncepcją ludzkiego istnienia.

Ilustrują to frazeologizmy: *вложить (положить) всю душу в кого* ‘całkowicie oddać się, poświęcić się wychowaniu kogoś’; *вкладывать (влагать, вложить) (всю, свою, живую) душу во что* ‘wkładać w coś całą duszę, robić coś z miłością, entuzjazmem, bardzo starannie’; *полагать (положить) душу за кого* ‘1) oddać wszystkie siły na wychowanie kogoś, opiekując się kimś’; 2) ‘rezygnować z własnych spraw dla dobra kogoś’; *выклатъ душу* ‘wkładać całą duszę, wszystkie siły, starania, talent, trud dla dobra czegoś’; *клатъ (положить) душу во что, на что, за кого, за что* ‘wkładać całą duszę, wszystkie siły, starania, talent, trud w coś, dla dobra kogoś lub czegoś’; *вдохнуть (живую, живу) душу в кого, во что* ‘budzić w kimś zdolności twórcze’; *с душой* ‘z pasją, z zacięciem, z ożywieniem’; *выколотить душу из тела* ‘uśmiercić kogoś’; *душа с телом расстаётся* ‘o nadejściu śmierci’.

Niemożliwość zobaczenia *души* wyraża się w opiniach na temat jej miejsca w człowieku. Rosyjskie wierzenia ludowe stały się jednym ze źródeł wiedzy, według której znajduje się ona w dołku na szyi – nad mostkiem, a pod krtanią (Бирях i in. 1998: 175). Tutaj też wedle zwyczaju trzymano często pieniądze. O człowieku, który chodził z rozpiętym kołnierzem koszuli i nie bał się pokazać tego, co ma za przysłowiową pazuchą, mówiono: *у него душа нараспашку*. W słowach tych zawarte jest przeświadczenie o dobrych zamiarach kogoś, o braku jakiegokolwiek podstęp. Pokazanie swojej *души* – symbolu życia moralnego, sugeruje pozytywną charakterystykę człowieka. Dziś frazeologizm *душа нараспашку* oznacza kogoś szczerego, uczciwego, otwartego, prostodusznego.

Ludowa wiara w miejsce *души* między kośćmi obojęzycznymi zrodziła także inne frazeologizmy. Mówią one o materialnym położeniu osoby. Związek *за душой* wyraża informację posiadania czegoś. Jednostki wariantywne *за душой ничего нет, ни гроша (ни алтына, ни копейки, ни копя, ни полушки, ни оболы) за душой, гроша (копейки, полушки) за душой нет (не имеется)* nazywają biednego człowieka. Pierwszy z wymienionych frazeologizmów może także – poprzez metaforyczne rozszerzenie znaczenia – nazywać kogoś w duchowym aspekcie bezwartościowego.

Językowy obraz niematerialnego organu uwzględnia jeszcze inne jego położenie: w piersi oraz pod splotem słonecznym: *под душой*<sup>6</sup> ‘do zagłębienia między żebrami pod splotem słonecznym’; *промять душу* ‘uderzyć kogoś w splot słoneczny’; *ударить под душу кого* ‘uderzyć kogoś w splot słoneczny’; *дать в душу кому* ‘uderzyć kogoś w piersi’; *душу печет* ‘o zgadze’; *душа не принимает* ‘ktoś nie może już nic do ust włożyć, nie może przełknąć ani kęsa’; *с души воротит (рвет, тянет)* ‘kogoś przyprawia o mdłości’; *в душу не лезет* ‘ktoś nie ma ochoty na jedzenie’; *душа с Богом говорит* ‘o głośnym odbijaniu się’, *душа с Богом беседует* ‘o czkawce’; *душа смородяча* ‘o nieprzyjemnym zapachu z ust’.

<sup>6</sup> Na przykład: платье с лифом *под душой*.

Znane są także wierzenia dotyczące wielkości *души* otrzymywanej przez człowieka przy narodzinach. Jej „rozmiar” decydował o charakterze osoby. Dlatego też *человек большой души* to ktoś o wysokiej moralności, wrażliwy i szlachetny. W danej jednostce słowo *душа* stanowi o ilości dobra: im jest ona większa tym więcej dobra w ludziach. Stąd słowa *малодушие, малодушный, малодушничать, малодушествовать, малодушно, великодушие, великодушный, великодушничать, великодушно*<sup>7</sup>. Do przedstawionego zagadnienia nawiązują również frazeologizmy *без души, загубить душу* na określenie kogoś złego, bezdusznego. *Душа* w zaprezentowanych związkach oznacza naturalną, wrodzoną zdolność rozróżniania dobra od zła, a co za tym idzie – odpowiedniego reagowania na określone sytuacje i przyjmowania wobec nich pewnych postaw.

*Душа* stanowi swoisty „organ”, dzięki któremu człowiek jest w stanie doznawać pewnych uczuć, głęboko przeżywać to, co go otacza, poświęcać się bezinteresownie, być wrażliwym, dobrym, uczciwym, a więc postępować zgodnie z zasadami moralnymi. Natomiast osoba, która *загубила душу* nie potrafi dokonywać wyborów, kierując się wartościami nadrzędnymi z etycznego punktu widzenia. Obecność *души* warunkuje elementarne, ludzkie odruchy, właściwe pojmowanie człowieczeństwa, zdolność do konkretnych uczuć bądź postaw. Człowiek gubi swoją *душу*, kiedy przestaje się o nią troszczyć. Nie postępuje wówczas zgodnie z zasadami owego kodeksu moralnego. W rezultacie ztraca też sumienie.

W pewnych okolicznościach *душа* zmienia swoje położenie, wędruje np. *в пятки* (*душа уходит в пятки* ‘ktoś czegoś boi się’) albo *в нос* (*душа в носе* ‘ktoś odczuwa zagrożenie, strach’). Lokalizacja ta jest jednak czasowa i nietypowa.

Zgodnie z poglądami Słowian, *душа* mogła opuszczać ciało człowieka podczas snu i po śmierci. Przyjmowała wówczas postać motylka, muchy, ptaka, wiatorku. Było to związane z wyobrażeniami dotyczącymi jej lekkości (*с легкой душой*) i zdolności do latania (*воспарять душой*). Szczególnie interesujący, w odniesieniu do omawianej kwestii, jest frazeologizm *выдохнуть душу*. Wyraża on jeden ze sposobów pojmowania duszy jako wiatru, powietrza czy oddechu. Ta ludowa opinia zrodziła metaforę, realizującą koncept *душа to oddech*. Stanowi on odzwierciedlenie filozoficznej refleksji nad *душой* oraz akcentuje jej bezpośredni związek etymologiczny w języku rosyjskim ze słowem *дух*: *душа стает коротка* ‘o zadyszce’; *с душой схватиться* (*не может, нельзя*) ‘ktoś nie może złapać tchu’; *душа коротко работает* ‘o zadyszce, urywany oddech’; *выдохнуть душу* ‘wyzionąć ducha’. F. Batiuszcow pisze:

<sup>7</sup> Na gruncie języka polskiego o wspaniałomyślnym, zdolnym do wyrzeczeń, wyrozumiałym człowieku powiemy, iż jest *wielkoduszny*, natomiast osobę tchórzliwą, niezdolną do wzięcia na siebie odpowiedzialności w ważnej sprawie określimy jako *maloduszną*.

„По весьма понятийной ассоциации представлений души с дыханием самым естественным путем исхода души должен был считаться выход через рот – и мы видели: что в легенде о смерти Моисея Бог извлекает из него душу поцелуем в уста” (cyt. za: Михеев 1999: 154). Do zaprezentowanego wyobrażenia nawiązuje M. Michiejew, opisując *душу* «как воздух, входящий (и выходящий!) из легких человека вместе с его дыханием: *равнодушный* „то есть не испытывающий волнения при виде чего-либо” / *не равно дышать* (к кому–то)» (Михеев 1999: 154).

Cała religia chrześcijańska nadaje *duży* rangę pierwszorzędą i ponadczasową oraz sytuuje ją przed ciałem. Koncepcja ta rozwijana jest także w rosyjskiej frazeologii. W świetle ustabilizowanych jednostek językowych *душа* ma wyraźnie pozaziemski charakter, stanowi element pochodzący od Stwórcy, czasowy, którego przeznaczeniem jest opuszczenie ludzkiego ciała i połączenie się z Bogiem: *отдавать (отдать) душу богу* ‘umierać’; *бог посылает (пошлет, сошлет) по душе* ‘o zbliżającej się śmierci’; *господь послал (пошлет) по душе* ‘ktoś umrze’. Brak *duży* odbiera człowiekowi jego wrodzoną zdolność odróżniania dobra od zła (*человек большой души, кто-то с душой, без души, живая душа, убить душу, загубить душу*) i kierowania się wolną wolą (*закладывать душу, продавать душу черту*). *Душа* stanowi przeciwieństwo *тела*: *душа телу (плоти) спорница* (Даль 1978: 504); *плоть душе враг* (Даль 1978: 504); *грешное тело душу съело* (Даль 1978: 504); *душе с телом мука* (Даль 1978: 504). Po fizycznej śmierci osoby materialne ciało podlega rozpadowi, natomiast *бессмертная душа* (Ушаков 1935: 817) istnieje nadal. Stąd też mówimy o *душах умерших* (Ушаков 1935: 817). Odwieczny problem walki między tym, co wieczne i trwałe, a tym, co doczesne i przemijające zostaje rozstrzygnięty na korzyść *duży*.

Zgodnie z chrześcijańską koncepcją budowy istoty ludzkiej, *душа* stanowi tę jej część, która może bytować zarówno w ludzkim ciele, jak i poza jego granicami. Opuszczenie przez *duzę* „materialnego pojemnika” najczęściej jest równoznaczne ze śmiercią. Metafora *душа to życie człowieka* jest realizowana przez dwie grupy rosyjskich frazeologizmów. Pierwsza włącza jednostki wyrażające słabą kondycję fizyczną człowieka: *в худых душах, в чем (только) душа держится, в чем душа (держится), в чем душа (душенька) (только) держится, еле (чуть) душа держится (в теле), еле-еле душа в теле*, druga obejmuje związki oznaczające śmierć (*отдать душу, выдохнуть душу, вышибить душу, расстаться с душой, класть душу, класть душу и живот, бог посылает по душе, господь пошлет по душе*).

Zmęczenie, słabość albo choroba powodują, iż *душа* człowieka zaczyna tracić kontakt ze swoją cielesną powłoką. Wszystko wskazuje na to, iż wkrótce oddzieli się od ciała, nie będzie w stanie dalej w nim przebywać. Nawiązujący do tego wyobrażenia frazeologizm *бороться с душой* ‘o ostatnich minutach życia, o agonii kogoś’, odwołuje się do odwiecznego problemu walki między

tym, co wieczne i tym, co czasowe. *Душа* próbująca opuścić ciało, w którym przebywanie nie będzie już dalej możliwe, musi jakby stoczyć walkę z materialną częścią istoty ludzkiej, aby się od niej uwolnić i usamodzielnić, a przez to jednocześnie zaznaczyć swoją przewagę i niezależność wobec wymiaru czasowego we wszechświecie, swoje „nieprzerwane trwanie”. O kimś umierającym można powiedzieć jeszcze *душа в ниточку (на ниточке) (варится)*. Frazeologizm ten nasuwa skojarzenia związane z wyobrażeniem o duszy jako pewnej szacie przylegającej do ciała. Z wyobrażeniem tym korelują związki *разрывать душу, раздирать душу, душа рвется пополам, ткань души, всеми фибрами души*. Poświadczają one, iż zniszczenie „tkaniny” ma negatywny wpływ na życie osoby<sup>8</sup>.

*Душа* wymaga odpowiednich „warunków bytowych”, a „mieszkanie”, jakim jest dla niej ludzkie ciało musi spełniać bezwzględnie jeden warunek – być w dobrej kondycji fizycznej. To właśnie ona, kondycja fizyczna ciała, daje *душы* siłę „utrzymania się” wewnątrz cielesnej powłoki i jest źródłem energii. Warto przywołać również myśl M. Michiejewa, dotyczącą frazeologizmu *в чем (только) душа держится*: „Тут, как будто, предполагается, что для нормального самочувствия (внутри тела) душа человека должна быть окружена некой прочной, надежной и достаточно просторной (поместительной внутри) оболочкой, где ей будет удобно расположиться (как человеку жить в удобной квартире), иначе душе как бы не за что «уцепиться», нечем «поддерживать себя» и даже незачем «держаться» за эту «жилплощадь», которую ей предоставляют (или которая ей досталась), нечего оставаться в ней: она может тогда куда-нибудь переселиться, покинув данную оболочку, и выбрать для себя более привлекательное, «богатое» пристанище” (Михеев 1999: 149).

Frazeologizmy związane ze śmiercią w bardzo obrazowy sposób zaznaczają moment oddalenia się *душы*: *отдать (отдавать) душу, выдохнуть душу, вышибить (вышибать) душу, вынуть (вынимать) душу, расстаться с душой, класть душу, класть душу и живот*. Nawiązują one do faktu rozłączenia się *душы* z ciałem (*душа с телом расстается, выколотить душу из тела*) oraz udania się jej do Boga (*отдать богу душу, бог посылает по душе, господь пошлет по душе*). *Душа* występuje we frazeologizmach jako symbol życia człowieka na ziemi oraz niematerialny byt znajdujący się w ludziach „przejściowo”. Interpretacja taka ma uzasadnienie nie tylko teologiczne. *Душа* bowiem to również zasada życia, o której tak szeroko mówili już w starożytności filozofowie i myśliciele. Jej semantyka wiąże się ze słowami *dech, oddychać* i nawiązuje do biologicznych oznak życia. Akcentuje ponadto nieśmiertelność, samodzielność i przewagę wartości pierwiastka duchowego nad materialnym w człowieku.

<sup>8</sup> Nie tylko w sensie fizycznej egzystencji, ale również życia emocjonalnego, duchowego.

Należy zaznaczyć, iż rozdzielenie *duży* i ciała może nastąpić pod wpływem różnych czynników zewnętrznych. Mają one jakby przewagę nad *dużą*, która pozostaje bezsilna wobec obejmujących ją zmian, poddaje się im: *выколотить душу из тела* ‘groźbami i biciem doprowadzić do czyjejs śmierci’; *вынимать душу из кого* ‘zabijać, uśmiercać kogoś’, *вышибать (вышибить, вышибнуть) душу из кого* ‘zabijać kogoś uderzeniem, ciosem’. Frazeologizmy *господь пошлет по душу*, *бог посылает по душу* z kolei bezpośrednio wskazują na „sprawcę” wydarzeń – Boga, który poprzez przywołanie do siebie *души* człowieka decyduje o jego fizycznym zgonie. *Вышибить душу* i *выколотить душу из тела* nie oznaczają zwykłej śmierci. Jest ona spowodowana zachowaniem jednej osoby wobec drugiej. *Выколотить душу из тела* to nie umrzeć, a ‘groźbami i biciem doprowadzić do czyjejs śmierci’, natomiast *вышибить душу* – ‘zabić uderzeniem pięścią’. W związku z powyższym wymienione związki poprzez specyfikację przyczyny śmierci implikują okrucieństwo sprawcy, który do niej doprowadził.

Zupełnym przeciwieństwem w aspekcie ustalania powodów odejścia osoby są związki *класть (положить) душу за кого, за что*, *класть (положить) душу на кого, на что*, *класть душу и живот на что* (Костючук 1988: 113–121). Mają one znaczenie ‘poświęcić swoje życie dla dobra kogoś lub czegoś’ oraz opierają się jednocześnie na dwóch metaforach: *душа то narzędzie* oraz *душа то życie człowieka* (albo bardziej *периастек оживляjący*). Frazeologizmy dotyczą świadomej, celowej decyzji człowieka i umiejętności poświęcenia w imię pewnych wartości (np. dla dobra drugiej osoby bądź ojczyzny) własnego życia. Związek *класть душу на кого* aktualizuje ochronną funkcję *души* posiadającej zdolność osłonięcia człowieka przed czynnikami negatywnymi, a nawet destrukcyjnymi. *Положить душу на кого* to jakby okryć kogoś czymś, co okaże się w rezultacie dla niego zbawienne i umożliwi dalszą egzystencję. *Положить душу за кого* z kolei odnosi się do wyobrażenia o oddaniu *души* jednego człowieka zamiast *души* innej osoby. Dzięki temu ktoś będzie mógł dalej normalnie funkcjonować, bowiem zostanie ocalony element czyniący go żywą w fizycznym sensie istotą.

Językowy obraz *души* w świetle frazeologii rosyjskiej niewątpliwie akcentuje jej dynamizm: *перевертывать (перевернуть) (всю) душу кого, чью, кому* ‘bardzo mocno wstrząsnąć kimś, poruszyć kogoś do głębi’; *переворачивать (переворотить) (всю) душу кого, чью, кому* ‘bardzo mocno wstrząsnąć kimś, poruszyć kogoś do głębi’; *душа перевертывается (перевернулась) у кого, в ком, от чего* ‘smutek, żal, współczucie ściska czyjeś serce, serce się kraje, ktoś odczuwa ogromny ból duchowy’. Semantyka komponentów czasownikowych implikuje informację o przyczynie ruchu. Związki *перевертывать душу*, *переворачивать душу* wskazują na działanie pewnego czynnika, któremu podlega *душа*. W przypadku jednostki *душа перевертывается* to

*душа* sama porusza się manifestując w ten sposób poczucie dyskomfortu pod wpływem określonego bodźca ocenianego jako negatywny. W wymienionych frazeologizmach nie została zaznaczona zmiana horyzontalna ani wertykalna, dotycząca położenia *души*. Ruch bezpośrednio koreluje z emocjonalnym stanem osoby i wiąże się z fizycznym zachwianiem bądź utratą równowagi. Dla człowieka jest to sytuacja mogąca budzić lęk i niepewność. Czasowniki *перевернуть*, *переворотить* oznaczają ‘odwrócić, przewrócić’, czyli umieścić w położeniu nietypowym, niewłaściwym. Stąd też frazeologizmy *перевернуть душу*, *переворачивать душу* korelują z metaforą *dół to źle*.

Charakterystyka przestrzenna obejmuje różne typy zmian położenia *души*, mogącej zajmować pewne miejsce w człowieku albo poza granicami ludzkiego ciała: *душа с телом расстается, выколотить душу из тела, сердце екает в груди* czy *сердце уходит в пятки, душа уходит в пятки*. Informacja o lokalizacji *души* nie zawsze jest jednak sprecyzowana. We frazeologizmie *душа на месте у кого* nie odnajdujemy żadnej wskazówki dotyczącej konkretnego umiejscowienia organu<sup>9</sup>. Należy podejrzewać, iż znajduje się on gdzieś w człowieku, a jego położenie jest konsekwencją stanu emocjonalnego osoby. *Душа* jest bowiem związana z szeroko rozumianym pojęciem świata wewnętrznego człowieka i procesami, jakie w nim zachodzą.

Związki *перевернуть душу*, *душа перевертывается*, *поколебать душу* aktualizują także obraz chaosu w *душе*, będącego rezultatem ruchu. Zburzył on porządek panujący dotychczas, a elementy wypełniające wspomniane organy zajęły nietypowe dla siebie miejsca. W związku z powyższym ruch, pojmowany często jako przejaw działania, życia, może być wartościowany negatywnie i oznaczać przyczynę dysharmonii, przemian negatywnych w skutkach.

Dążenie do równowagi wewnętrznej, będące naturalną potrzebą ludzi, wyrażone zostało poprzez jednostki: *душа (не) на месте* ‘ktoś jest całkowicie spokojny’; *душа (не) лежит к кому, к чему* ‘ktoś jest zainteresowany kimś, czuje sympatię wobec kogoś, ma zaufanie do kogoś, jest przychylny komuś, ma serce do czegoś, ma chęć zrobić coś, przypadło coś komuś do serca’; *душа приляжет (прилегла)* ‘będzie można uspokoić się, złagodnieć’. Wskazują one na to, że człowiek zachowuje spokój, niczym nie denerwuje się, a próbuje coś, wykazuje zainteresowanie czymś i odnosi się do kogoś lub czegoś z sympatią wówczas, gdy jego *душа* zajmuje przeznaczone jej miejsce. Przy czym ważne jest mówienie nie tyle o położeniu konkretnym, ile typowym. Związek *душа не на месте* może wywoływać asocjacje dotyczące zachowania osoby niespokojnej, poruszonej czymś, nie mogącej „znaleźć sobie miejsca”.

<sup>9</sup> Poprzez zaznaczenie pewnego położenia *души* pojawia się sugestia dotycząca możliwości jego zmiany i w konsekwencji pojawienia się nowego znaczenia jednostki frazeologicznej, np. *душа на месте* – *душа не на месте* i w końcu *душа стала на место* (przemiana o charakterze cyklicznym); *душа лежит* – *душа не лежит*.

Zebrany materiał językowy stanowi świadectwo tego, iż zmiana umiejscowienia *души* narusza zawsze pewien porządek rzeczy. Porównajmy frazeologizm *душа стала на место* ‘ktoś uspokoił się’, akcentujący fakt, że właściwe położenie organu jest równoznaczne z dobrym stanem duchowym osoby. Tak więc nastrój człowieka zostaje wyrażony jako fizyczne przemieszczenie się niematerialnego elementu.

Na zakończenie warto również dodać, iż frazeologizmy *душа лежит к кому-то*, *душа приляжет (прилегла)* mogą mieć u swej podstawy motywacyjnej obraz *души* jako ubrania odpowiadającego, pasującego komuś lub nie. W języku rosyjskim istnieją bowiem wyrażenia typu *шляпа тебе идет к лицу*, *рубашка вам не идет к лицу*. Z obrazem takim korespondują także jednostki *к душе* ‘1) przyjemnie, ładnie; 2) z przyjemnością’, *душа нараспашку* ‘o otwartym, szczerym, uczciwym, prostodusznym człowieku’. Bliskie im jest wyobrażenie o *душе*, która zostaje ubrana, a następnie rozebrana, poświadczane związkiem *обнажить душу* ‘szczerze i otwarcie opowiedzieć komuś o sobie, swoich myślach i uczuciach, odkryć przed kimś swoją duszę, swoje serce’. Coś może być ponadto *по душе* albo *не по душе*, czyli podobać się, pasować, tak jak np. buty. Znamienne są luźne wyrażenia typu *ботинки кому-то по ноге*. W tym przypadku *душа* wydaje się przybierać postać realnie istniejącego ciała człowieka bądź jego części. Z zaprezentowanymi refleksjami koresponduje myśl S. E. Nikitiny, która w swojej pracy poświęconej folklorowi pisze: «Совлекают только ризу, и это не случайно; кроме высокого стиля, здесь присутствует определенная книжная символика: совлечение ризы есть разлучение души с плотью. Этот образ известен в христианской литературе, в русской – в „Слове” Кирилла Туровского и повторяется в цикле стихов „О расставании души с телом”» (Никитина 1993: 127).

#### LITERATURA

- Апресян Ю. Д. (ред.) (2004), *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка*, Москва–Вена.
- Апресян Ю. Д., Богуславская О. Ю. и др. (1997), *Новый объяснительный словарь русского языка*, Москва.
- Бархударов С. Г., Виноградов В. В. и др. (ред.) (1954), *Словарь современного русского литературного языка*, т. 3, Москва–Ленинград.
- Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. (1998), *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник*, Санкт-Петербург.
- Войнова Л. А., Жуков В. П. и др. (1978), *Фразеологический словарь русского языка*, ред. А. И. Молотков, Москва.
- Горбачевич К. С. (ред.) (1993), *Словарь современного русского литературного языка в 20 т.*, т. 4, Москва.



- Даль В. (1978), *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 1, Москва.
- Зеленин Д. К. (1991), *Восточнославянская этнография*, Москва.
- Костючук Л. Я. (1988), *Роль образа в становлении фразеологизированных устойчивых сочетаний слов*, [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej V*, Wrocław.
- Кузнецов С. А. (2003), *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург.
- Маслова В. А. (2001), *Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений*, Москва.
- Михеев М. (1999), *Отражение слова «душа» в наивной мифологии русского языка (опыт размытого описания образной коннотативной семантики)*, [w:] *Фразеология в контексте культуры*, ред. В. Н. Телий, Москва.
- Никитина С. Е. (1993), *Устная народная культура и языковое сознание*, Москва.
- Никитина С. Е. (1999), *Сердце и душа фольклорного человека*, [w:] *Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке*, ред. Д. Н. Арутюнова, И. Б. Левонтина, Москва.
- Тань Аошуан (1999), *Китайский концепт души или история о забытой душе*, [w:] *Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке*, ред. Д. Н. Арутюнова, И. Б. Левонтина, Москва.
- Тихонов А. Н. (ред.) (2001), *Комплексный словарь русского языка*, Москва.
- Урысон Е. В. (1999), *Дух и душа: к реконструкции архаичных представлений о человеке*, [w:] *Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке*, ред. Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина, Москва.
- Ушаков Д. Н. (ред.) (1935), *Толковый словарь русского языка*, т. 1, Москва.
- Цыганенко Г. П. (1989), *Этимологический словарь русского языка*, Киев.
- Шмелев А. Д. (2002), *Русская языковая модель мира*, Москва.
- Яковенко Е. В. (1999), *Сердце, душа, дух в английской и немецкой языковых картинах мира (опыт реконструкции концептов)*, [w:] *Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке*, ред. Н. Д. Арутюнова, И. В. Левонтина, Москва.
- Яранцев Р. И. (1997), *Русская фразеология. Словарь-справочник*, Москва.
- Arystoteles (1988), *O duszy*, przeł. P. Siwek, Warszawa.
- Gadacz T., Milerski B. (red.) (2001), *Religia*, t. 3, Warszawa.
- Grzegorzczkova R. (1999), *Dzieje i współczesne rozumienie wyrazów duch i dusza*, [w:] *W zwierciadle języka i kultury*, red. J. Adamowski, S. Niebrzygowska, Lublin.
- Pajdzińska A. (1999), *Metafora pojęciowa w badaniach diachronicznych*, [w:] *Przeszłość w językowym obrazie świata*, red. A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski, Lublin.
- Parandowski J. (1987), *Mitologia. Wierzenia i podania Greków i Rzymian*, Poznań.
- Reale G. (2000), *Historia filozofii starożytnej*, t. 1, Lublin.
- Saunders N. J. (1996), *Dusze zwierząt*, Warszawa.
- Tresmontant C. (1973), *Problem duszy*, przeł. J. Kowalczyk, Warszawa.
- Wierzbicka A. (1999), *Język – umysł – kultura*, Warszawa.
- Vardy P., Grosch P. (1995), *Etyka*, przeł. J. Łoziński, Poznań.